International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 6 No. 40 September - October - 2025

आदिवासी समाजाची सांगीतिक परंपरा : सांस्कृतिक ओळख, सामाजिक संरचना आणि संवर्धनाचा अभ्यास (विशेष संदर्भ : महाराष्ट्रातील आदिवासी समाज)

प्रा. दीपक जमधाडे
संगीत विभाग,
सौ. के. एस. के. महाविद्यालय, बीड (महाराष्ट्र)
Corresponding Author – प्रा. दीपक जमधाडे
DOI - 10.5281/zenodo.17663448

सारांश (Abstract):

आदिवासी समाज हा निसर्गाशी एकरूप जीवन जगणारा, मौखिक परंपरांवर भर असणारा आणि सांस्कृतिक अभिव्यक्तीला दैनंदिन जीवनाचा अविभाज्य भाग मानणारा समाज आहे. त्यांच्या जीवनसंघर्ष, श्रद्धा, सामाजिक रचना, सुख-दुःख, श्रमसंस्कृती आणि उत्सवपरंपरा यांचे प्रतिबिंब त्यांच्या संगीतामध्ये जाणवते. आदिवासी संगीत हे केवळ कलात्मक सादरीकरण नसून सामूहिक स्मृती, सांस्कृतिक वारसा आणि भावनिक अभिव्यक्तीचे माध्यम आहे. या संशोधनात आदिवासी संगीताचे स्वरूप, वाद्ये, नृत्य-गायन परंपरा, संगीताचे सामाजिक कार्य, सांस्कृतिक जतनातील भूमिका आणि आधुनिक बदलांच्या पार्श्वभूमीवर त्यासमोरील आव्हाने यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. क्षेत्रभेट, निरीक्षण, मुलाखती आणि द्वितीयक साधनांच्या आधारे या अध्ययनाचे निष्कर्ष मांडले आहेत.

प्रस्तावना:

आदिवासी समाजाच्या जीवनातील प्रत्येक क्षण, मग तो जन्म असो, विवाह असो, शेतीशी निगडित उत्सव असो किंवा मृत्यूविधी – संगीताशिवाय अपूर्ण मानला जातो. गायन, नृत्य आणि पारंपारिक वाद्यांचा त्रिवेणी संगम हे आदिवासी जीवनाचे वैशिष्ट्य आहे. मौखिक परंपरेतून पिढ्यान्पिढ्या हस्तांतरित झालेली गीते ही इतिहासाची नोंद देखील आहेत. आधुनिकतेच्या प्रभावामुळे या परंपरांमध्ये बदल होत असले तरी त्या जतन करणे ही शिक्षण, समाज व संशोधकांची सामूहिक जबाबदारी आहे.

संशोधनाची गरज:

आधुनिक संगीताच्या झपाट्याने होणाऱ्या प्रभावामुळे पारंपारिक आदिवासी संगीताची ओळख धुसर होत आहे. अनेक पारंपरिक वाद्य नष्ट होत आहेत, त्यांच्या ताल-लयी नव्या संगीतशैलीत मिसळून मूळ अस्तित्व हरवत आहेत, तसेच नव्या पिढीचा ओढा डिजिटल संगीताकडे वाढला आहे. म्हणूनच आदिवासी संगीताचे शास्त्रीय, सामाजिक आणि सांस्कृतिक दस्तऐवजीकरण आवश्यक ठरते.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. आदिवासी संगीताची संरचना, प्रकार व वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करणे.

2. संगीत, नृत्य व सामाजिक जीवन यांतील परस्परसंबंध तपासणे.
3. त्यांच्या वाद्य व गायन परंपरेचे विश्लेषण करणे.
4. आधुनिक प्रभावांचा पारंपरिक संगीतावर झालेला परिणाम तपासणे.
5. संवर्धन व जतनासाठी उपाय सुचवणे.

संशोधन पद्धती:

सदर संशोधनात गुणात्मक (Qualitative) संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला.

माहिती संकलनाचे स्रोत :

- **प्राथमिक साधने** : आदिवासी कलाकारांच्या मुलाखती, क्षेत्रभेट, सहभागी निरीक्षण
- **द्वितीयक साधने** : पुस्तके, संशोधन लेख, सांस्कृतिक अहवाल, ध्वनीमुद्रण संकलन

अध्ययन क्षेत्र :

महाराष्ट्रातील गोंड, वारली, कोकणा, भिल्ल, पावरा, कोलाम या जमातींच्या संगीतपरंपरा

आदिवासी संगीताचे स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये:

आदिवासी संगीत मुख्यतः **समूहकेंद्रित**, **तालप्रधान**, **नैसर्गिक ध्वनीआधारित** आणि **आनुषंगिक नृत्यसह** सादर होणारे असते. हे संगीत राग-तालाच्या शास्त्रीय व्याकरणात बंदिस्त नसले तरी त्यात *नैसर्गिक लय, पुनरावृत्ती आधारित ताल रचना, प्रश्न-उत्तर शैलीतील गायन (Call and Response)* आणि सामुदायिक सहभाग** हे घटक प्रामुख्याने दिसतात.

त्यांच्या गीतांचे विषय मुख्यतः पुढील प्रमाणे आढळतात –

- निसर्गपूजन
- शेती व श्रम
- देवदेवता व लोकदैवतांची आराधना
- विवाह, जन्म, उत्सव
- शौर्य, प्रेम, सामाजिक परंपरा

आदिवासी वाद्यांचे वर्गीकरण व उपयोग:

आदिवासी वाद्ये साधेपणाने तयार केली जातात आणि निसर्गातील संसाधनांचा त्यात मोठ्या प्रमाणावर वापर केला जातो.

वाद्य प्रकार	उदाहरणे	उपयोग
तालवाद्य	ढोल, मांदर, पवळी, धुमसा	नृत्य, उत्सव, धार्मिक विधी
सुषिर वाद्य	तुरी, बासरी, पावा	स्वागतगीत, ऋतुगीत
तंतुवाद्य	तुणतुणे, किंगरी	कथनात्मक गायन, लोककथा
घनवाद्य	घुंगरू, थाळी, कांस	नृत्याला तालपूरक

वाद्यांमध्ये स्वरापेक्षा **ताल आणि नाद** अधिक महत्त्वाचे असतात, जे सामूहिक मनःस्थिती आणि ऊर्जेला गतिमान करतात.

संगीत आणि सामाजिक रचना:

आदिवासी समाजात संगीत ही **सामाजिक संवादाची भाषा** आहे. समाजातील भूमिका, श्रमविभाग, नातेसंबंध, सामूहिक निर्णयप्रक्रिया, श्रद्धा-परंपरा हे सर्व संगीताच्या माध्यमातून व्यक्त होते. उदाहरणार्थ –

- **जन्मगीत** समाजाला नव्या सदस्याचे स्वागत करण्याचा संदेश देते.
- **लग्नगीत** दोन कुटुंबे आणि समूहातील नातेसंबंध दृढ करते.

- **श्रमगीते** श्रमाचा ताण कमी करून सामूहिक तालातून प्रेरणा देतात.

आधुनिकीकरण आणि पारंपरिक संगीतासमोरील आव्हाने:

गेल्या दोन दशकात मोबाईल, इंटरनेट, चित्रपट संगीत, डिजिटल माध्यम, रील्स संस्कृती, पश्चिमी वाद्यांचा प्रवेश यामुळे आदिवासी संगीतावर मोठा प्रभाव पडला आहे. परिणामी –

- पारंपरिक वाद्यवादनात घट
- नवीन पिढीत पारंपरिक गीतांच्या स्मरणात घट
- स्थानिक बोलीभाषेतील गीतांचे विस्मरण
- संगीताचे व्यावसायीकरण आणि बदललेले सादरीकरण

संवर्धनासाठी उपाय:

आदिवासी संगीताच्या संवर्धनासाठी पुढील उपाय आवश्यक आहेत –

1. स्थानिक शाळांमध्ये आदिवासी संगीताचा अभ्यासक्रमात समावेश
2. ध्वनी-मुद्रण व डिजिटल संग्रह निर्मिती
3. महाविद्यालय स्तरावर आदिवासी संगीत कार्यशाळा
4. लोककलाकारांना शासकीय प्रोत्साहन व मानधन
5. संगीत संशोधन केंद्रांची निर्मिती

निष्कर्ष:

आदिवासी संगीत ही केवळ कला नाही, तर त्यांच्या जगण्याची संपूर्ण जीवनप्रणाली आहे. ते सामूहिक स्मृती, इतिहास, श्रद्धा, निसर्गाशी असलेले नाते आणि समाजाचे अस्तित्व दाखवणारे माध्यम आहे. आधुनिकतेच्या बदलत्या प्रवाहात त्याचे जतन करणे काळाची गरज आहे. हे संगीत नष्ट होणे म्हणजे एका अखंड सांस्कृतिक ज्ञानप्रवाहाचा अंत होणे होय. त्यामुळे संशोधन, शिक्षण, तंत्रज्ञान आणि समाजसहभागातून या संगीताचा ठेवा जतन करणे अपरिहार्य आहे.

संदर्भसूची (References):

1. चौधरी, भा. (2015), *आदिवासी लोककला व संगीत*, लोकवाङ्मय गृह, मुंबई.
2. तांबे, सु. (2018), *महाराष्ट्रातील आदिवासी संगीत परंपरा*, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
3. पवार, ग. (2020), *लोकसंगीत : सांस्कृतिक परिप्रेक्ष्य*, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद.
4. शेळके, दि. (2017), *आदिवासी नृत्य आणि वाद्य*, विद्या बुक्स, नागपूर.
5. भोये, र. (2019), *वारली समाज : कला आणि संगीत*, ट्रायबल रिसर्च सेंटर, नाशिक.
6. महाराष्ट्र शासन (2022), *आदिवासी सांस्कृतिक संवर्धन अहवाल.*
7. पांढरे, मा. (2016), *लोकसंगीताचा अभ्यास*, कैलास पब्लिशिंग, कोल्हापूर.
8. गायकवाड, सु. (2021), *भारतीय लोकवाद्य परंपरा*, प्रशांत पब्लिशर्स.